

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJS

15

Jan Sawicki

Mykolas Rōmeris ir buvusios

*Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos*

1999

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJS
STUDIJS

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

15

Jan Sawicki
Mykolas Römeris ir buvusios
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės
žemių tautinės problemos

VILNIUS

1999

UDK 947.45
Li-191

REDAKCIŅĒ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

Iš lenkų kalbos vertė
Irena Tumelytė

Redakcinė kolegija dėkoja
Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui
bei Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiems prie knygos išleidimo

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-752-52-3

© *Jan Sawicki*, 1998
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 1999
© Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999
© Vertimas į lietuvių kalbą – *Irena Tumelytė*, 1999
© Eugrimas, 1999

TURINYS

Pratarmė	7
Įvadas	9
I. MYKOLO RÖMERIO GYVENIMO KELIAS	15
1. Vaikystė ir jaunystė	15
2. „Krajovců“ Vilniuje	23
3. Karų ir revoliucijų sukuryje	35
4. Lietuvos valstybės tarnyboje	51
II. MYKOLAS RÖMERIS IR BUVUSIOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS ŽEMIŲ TAUTINĖS PROBLEMOS	76
1. XIX a.–XX a. pradžios lenkų politinės minties atstovų požiūris į istorinės Lietuvos žemių tautines problemas	76
2. Mykolas Römeris ir Abiejų Tautų Respublikos paveldas	80
3. Apie buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių nevienalytiškumą	88
4. Lietuva karo meto Mykolo Römerio koncepcijose	110
III. TAUTINĖS PROBLEMOS TARPUKARIO EUROPOJE IR LIETUVOS TAUTINĖJE VALSTYBĖJE	135
1. Tautinis klausimas Europoje po 1918 metų	135
2. Tarpukario laikotarpio Lietuvos Respublikos tautinės problemos	142
IV. NUO LIETUVIŲ IR LENKŲ TAUTINĖS SAVIMONĖS „DVLAIPSNIŠKUMO“ IKI „DVLILYPUMO“. MYKOLO RÖMERIO TAUTINĖS SAVIMONĖS POKYČIAI	161
Pabaigos žodis	174
Trumpinimų sąrašas	177
Streszczenie	178
Asmenvardžių rodyklė	184
Vietovardžių rodyklė	189

II

MYKOLAS RÖMERIS IR BUVUSIOS LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS ŽEMIŲ TAUTINĖS PROBLEMAS

1. XIX a.–XX a. pradžios lenkų politinės minties atstovų požiūris į istorinės Lietuvos žemių tautines problemas

Po Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimų lenkų ideologų dėmesio centre atsidūrė Lenkijos valstybingumo atkūrimas ir integraliai su tuo susijusi tautos būvio nelaisvėje problema¹. Remtasi prielaida, kad iki padalijimų Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemėse susikūrė istoriškai suformuota dvasinė bendrija – lenkų tauta, kuriai priklausė visi iki 1772 metų buvusios valstybės piliečiai; ji egzistavo ir po padalijimų, sudarydama savitą vienalytę istorinę erdvę². Prieš 1863 metų sukilimą lenkų politikai aiškiai pasisakė už valstybės atkūrimą iki padalijimų buvusiose ribose, mąstydami bendros valstybės kategorijomis. Vyravo Šviečiamajam laikotarpiui būdingas įsitikinimas, kad atgimusi Lenkijos valstybė organizuos centralizacijos pagrindais. Nebuvo kalbos apie grįžimą prie federacijos principo, manant, kad jis tik silpnintų valstybės organizmą ir keltų grėsmę jos vientisumui. Šio požiūrio laikėsi Didžiosios emigracijos ideologai³. Kunigaikštis Adamas Czartoryskis 1845 metų lapkričio 29 dienos kalboje Paryžiuje teigė, kad lenkai, lietuviai ir ukrainiečiai – tai viena tauta, kurią jungia bendra istorija, bendras reikalas ir troškimas išsivaduoti⁴. Dauguma

¹ A.Walicki, „Słowo wstępne“, in *Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozbiorowych*, Warszawa, 1977, p. 5.

² R.Rett-Ludwikowski, *Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815–1890*, Warszawa, 1982, p. 264; J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego*, p. 15. Žr. taip pat S.Kalembka, „Ziemie wschodnie Rzeczypospolitej w myśli politycznej polskiej lat 1831–1870. Kilka uwag“, *Studia z Dziejów Polskiej Myśli Politycznej*, t. 3, Toruń, 1990, p. 74.

³ S.Kalembka, „Koncepcje odzyskania niepodległości w polskiej myśli politycznej doby zaborów. Zarys problematyki“, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, t. 14, 1979, p. 5–21; S.Kalembka, „Państwo w myśli politycznej okresu międzypowstaniowego“, in *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 7: *Państwo w polskiej myśli politycznej*, Wrocław, 1988, p. 15.

⁴ K.Grünberg, *Polskie koncepcje federalistyczne 1864–1918*, Warszawa, 1971, p. 21.

išeivių smerkė kartais pasigirstančius federacinės valstybės santvarkos šalininkų balsus, kurie iki pat XIX amžiaus šeštojo dešimtmečio lenkų emigrantų ideologijai didesnio poveikio nedarė. Politikai, stojantys už centralizuotą Lenkijos valstybę, suvokė lietuvių arba rusinų valstiečių etninius skirtumus, bet juos laikė regioniniais ypatumais. Toks požiūris nebuvo nacionalistinis naujųjų laikų supratimu – jį lėmė „pirmosios praeito amžiaus pusės lietuvių ir ukrainiečių valstiečių visuomeninės ir tautinės savimonės (praktiškai neegzistuojančios) lygio žinojimas. Pirmosios tautinio atskirumo manifestacijos, ypač žiūrint iš tolo, iš emigracijos, priskirtos partikuliarizmui arba sietos su okupantų intrigomis. Tautos vienybė buvo visuotinai laikoma didelės ir galingos Lenkijos valstybės atkūrimo pagrindu“⁵.

XIX amžiuje, demokratėjant politinei minčiai, palengva atsiskyra elitinės tautiško koncepcijos, į tautos sąvoką įtraukiant ir liaudies mases⁶. Lūžis įvyko panaikinus baudžiavą, kai prasidėjo dideli ne tik visuomeninės, bet ir tautinės savimonės pokyčiai. Šie procesai suaktyvino tautinį judėjimą pirmiausia pietryčių pakraščiuose, t.y. Ukrainoje, o vėliau ir buvusioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Ukrainiečių žemių atskirumas nuo kitų buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės sudedamųjų dalių ypač išryškėjo per 1863 metų sukilimą⁷.

Istorinės Lietuvos teritorija, dėl kurios iki tol kirtosi Lenkijos ir Rusijos interesai, pamažu virto lenkų ir lietuvių konflikto vieta. Lenkų visuomenė sužinojo apie šio konflikto buvimą, 1883 metais pradėjus leisti pirmąjį lietuvių tautinį laikraštį *Aušra*⁸. Kaip rašo lietuvių tautinio judėjimo tyrinėtojas, lenkų visuomenei šis reiškinys buvo visiškai naujas: „Lenkų visuomenė, iki tol kovojusi prieš aneksuotojų spaudimą, susidūrė su nežinoma sudėtinga problema, kurią spręsti buvo visiškai nepasirengusi“⁹.

⁵ S.Kalembka, „Koncepcje granic i ustroju politycznego Polski niepodległej na łamach prasy demokratycznej Wielkiej Emigracji“, *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, t. 9, 1973, p. 204.

⁶ R.Rett-Ludwikowski, op. cit., p. 420–421.

⁷ K.Grünberg, op. cit., p. 40 ir kt.; S.Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, wyd. 2, Warszawa, 1983, p. 701.

⁸ P.Łossowski, „Gazeta ‘Auszra’ i początek narodowego ruchu litewskiego (1883–1886)“, *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*, t. 1, 1965, p. 81–127.

⁹ P.Łossowski, „Litewski ruch narodowy w polskiej myśli politycznej (1883–1914)“, in *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, t. 1: *Polska i jej sąsiedzi*, Wrocław, 1975, p. 121.

Lenkų politikai buvo priversti atsižvelgti į šią naują dalyką. Pradėta gilintis į tautinių problemų kilmę, jų pobūdį ir perspektyvas. Tai nebuvo lengva, nes dėl represijų po 1863 metų sukilimo Lietuvos ir Baltarusijos žemėse paskutiniaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais savarankiška lenkų politinė mintis buvo praktiškai sunaikinta, o Lenkijos Karalystėje ir Prūsijos aneksuotoje dalyje pirmiausia teko spręsti lenkiškumo išlikimo ir stiprinimo etninėse lenkų žemėse problemas¹⁰. Galicijoje lenkų ideologai buvo sutelkę dėmesį į ukrainiečių klausimą.

Jau pirmuoju lenkų ir lietuvių ginčo laikotarpiu lenkų viešojo nuomonė buvo toli gražu nevienalytė. Palankiai apie lietuvių tautinį judėjimą atsiliepė Józefas Ignacas Kraszewskis, Henrykas Gierszyński, Janas Karłowiczius, Janas Baudouinas de Courtenay, Bolesławas Limanowskis ir kiti. Bet dauguma jų vertino neigiamai ir smerkė lietuvių separatizmą, jų atgimimo judėjimą laikydami aneksuotojų intriga¹¹.

XIX amžiaus pabaigoje besikuriančių naujų lenkų politinių partijų programose tautinė problematika užėmė svarbią vietą. Tautinė demokratija, nors ir pripažino, kad egzistuoja lietuvių ir rusinų „gentinė sąmonė“, neatsisakė istorinių Lenkijos teisių į rytines žemes. Nors lietuvių tautos formavimasi laikė „natūraliu ir reikalingu“ reiškiniu, pabrėžė, kad lietuvių tautinis judėjimas turi remtis „politine vienybe su lenkų tauta“¹². Lietuvių tautos siekimus palankiau vertino kairiųjų veikėjai. Lenkijos socialistai 1892 metais Paryžiaus suvažiavime priimtoje partijos programoje, be kita ko, reikalavo „sulyginti Lenkijos ir Lietuvos tautų teises savanoriškos federacijos pagrindu“¹³. Pripažindami, kad lietuvių tauta turi teisę „į tokį savarankiškumą, kokio pati trokšta“, abejojo, ar Lietuva, išsivadavusi iš Rusijos valdžios, galės savarankiškai egzistuoti. Jų manymu, Lietuvos ir Baltarusijos žemių tautoms geriausia būtų „susijungti su Lenkija, kad kiekviena tauta galėtų laisvai vystytis kaip Šveicarijoje, kur jokia tauta nėra aukščiau už kitas“¹⁴.

¹⁰ J.Pajewski, op. cit., p. 22.

¹¹ P.Łossowski, „Litewski ruch narodowy“, p. 121-124.

¹² K.Grünberg, op. cit, p. 120.

¹³ Ten pat, p. 69.

¹⁴ Ten pat, p. 83.

Šios dvi čia tik paminėtos buvusios Lenkijos ir Lietuvos valstybės programos, skirtos tautinėms problemoms spręsti, Pirmajam pasauliniam karui baigiantis tapo pagrindu, kuriant dvi viena kitai prieštaraujančias atgimstančios Lenkijos rytų politikos koncepcijas: inkorporacinę ir federacinę.

Lietuvos ir Baltarusijos lenkų politinė mintis, atgimusi per 1905–1907 metų revoliuciją, daugiausia rėmėsi politikos kryptimis, susiformavusiomis etninės Lenkijos žemėse ir Vakarų emigracijoje. Buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse gyvenančių lenkų tautinis apsisprendimas ir požiūris į naują lietuvių ir baltarusių tautinį judėjimą labai priklausė, kaip taikliai pastebi Janas Jurkiewiczzius, „ir nuo jų santykio su gimtuoju kraštu – Lietuva ir Baltarusija“¹⁵. Per revoliuciją toje teritorijoje pradėjo veikti lietuvių ir baltarusių, rusų ir žydų politinės organizacijos. Lietuvos lenkų politinės grupuotės turėjo nustatyti santykius su jomis. Leonas Wasilewskis rašė: „Tokiomis sąlygomis [...] šios grupuotės įgyja vietinių bruožų ir tuo skiriasi nuo analogų Lenkijos Karalystėje“¹⁶.

Rusijos revoliucijos įvykiai sukretė visą caro valdžios sistemą ir priverė ją daryti svarbių nuolaidų liberalizuojant valstybės santvarką. Lietuvos ir Baltarusijos žemių gyventojams ypač svarbus buvo 1905 metų balandžio 17/30 dienos įsakas, įteisinantis sąžinės laisvę. Palaipsniui panaikinti ir Šiaurės vakarų krašte galioję tautiniai apribojimai. 1905 metų gegužės 1/14 dienos įsakas panaikino daugumą kalbos draudimų, o 1905 metų spalio 17/30 dienos manifestas įteisino žodžio ir susirinkimų laisvę bei asmens neliečiamybę¹⁷.

1905 metų lapkričio mėnesį paskelbti nauji potvarkiai dėl spaudos panaikino išankstinę cenzūrą, spaudos koncesijų sistemą, o svarbiausia – sulygino kitakalbės ir rusų spaudos teises. Dėl to atsirado galimybė Lietuvos ir Baltarusijos žemėse leisti periodinius leidinius lenkų ir baltarusių kalbomis¹⁸. Prasidėjo daugiakalbės Vilniaus spaudos suklestėjimo laiko-

¹⁵ J. Jurkiewicz, „Polsko-litewska ‘wojna nie wojna’“, *Roczniki Historyczne*, t. 46, 1980, p. 158.

¹⁶ L. Wasilewski, *Litwa i Białoruś. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodowościowych*, Warszawa–KraKów, 1925, p. 141.

¹⁷ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 2, Warszawa, 1985, p. 434; S. Godlewski, *Reforma konstytucyjna w państwie rosyjskim*, Warszawa, 1906.

¹⁸ Reikia paminėti, kad lietuvių spaudos lotyniškais rašmenimis draudimas, trukęs nuo 1865 09 13, caro valdžios buvo panaikintas 1904 04 24/05 07.

tarpis. Vilnius tapo visos buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos spaudos centru¹⁹.

Tai turėjo milžinišką reikšmę tautinės problematikos plėtotei buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse. Polemika, iki tol vykusį Peterburgo, Galicijos, Varšuvos arba Prūsijos aneksuotų teritorijų spaudoje, persikėlė į vietinės spaudos puslapius. Tai galėjo suaktyvinti dialogą ir padėti siekti kompromisų. Deja, iš tikrųjų tik dar labiau įsisuko abipusių kaltinimų ratas, įkaito santykiai. Vykstant šiems procesams, kristalizavo si partijų ir politinių grupuočių pažiūros tautiniu klausimu.

Nuo tada šis klausimas tapo viena pagrindinių lenkų politinės minties temų buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse, juolab kad 1905 metais prasidėjo naujas lenkų ir lietuvių santykių etapas. Didžiojo Vilniaus seimo nutarimai, atmetę Abiejų Tautų Respublikos tradiciją ir aiškiai formuluodami pagrindinius lietuvių atgimimo judėjimui iškilusius uždavinius ir tikslus, ne tik pagilino lenkų ir lietuvių konfliktą, bet ir išryškino ginčytinus lietuvių bei baltarusių santykių aspektus²⁰.

Istorinės Lietuvos žemių įvairių lenkų politinių srovių atstovai (konservatyvieji bajorai, tautiniai demokratai, pažangieji demokratai, socialistai ir socialdemokratai) tol, kol baltarusių ir žydų klausimas dar buvo nelabai aiškus, turėjo apsispręsti dėl požiūrio į pagrindines lietuvių ir lenkų ginčo problemas. Nuo konflikto pradžios svarbiausi išliko šie klausimai: 1) bendros praeities įvertinimas; 2) lietuvių polonizavimo ir jo priežasčių įvertinimas; 3) kas iš tikrųjų yra ar buvo lietuvis ir kaip suprasti šią sąvoką. Ilgainiui atsirado daugiau temų, pavyzdžiui, Bažnyčios ir kalbos santykio problema bei Vilnijos kalbinio susimaišymo klausimas²¹.

2. Mykolas Römeris ir Abiejų Tautų Respublikos paveldas

Buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių istorijos įvertinimas buvo vienas svarbiausių lenkų ir lietuvių ginčo klausimų. Daugiausia prieštaravimų kėlė požiūris į bendrą praeitį, o ypač Lenkijos ir Lietuvos uniją. Lietuvių pusė aiškiai jai nepritarė ir smerkė. Kai kurių lenkų

¹⁹ Z.Kmiecik, „Prasa polska w zaborze rosyjskim w latach 1905–1915“, in *Historia prasy polskiej*, t. 2 : *Prasa polska w latach 1864–1918*, Warszawa, 1976, p. 98.

²⁰ P.Łossowski, „Litewski ruch narodowy“, p. 134; J.Ochmański, *Historia Litwy*, p. 248.

²¹ P.Łossowski, „Litewski ruch narodowy“, p. 153–157.